

УДК 340.12

І. В. Долматов

ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ В КОНТЕКСТІ ЛІМОЛОГІЇ

За визначенням Закону України «Про державний кордон» кордон являє собою лінію і вертикальну площину, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору [1].

Принцип додатковості у сучасній методології юридичної науки не заперечує, а, навпаки, змушує при вирішенні правових проблем звертатися до інших сфер знання, використовувати міждисциплінарний підхід. Це виправдує використання геополітичних концепцій при розгляді питань державних кордонів. З цим пов'язане і геополітичне трактування кордону сучасним російським державознавцем і політиком С. Н. Бабуріним, що називає кордони держав «межами реального життєвого простору, народів, що їх населяють» [2, 195].

У працях засновників геополітики можна знайти різні визначення кордону. Так, Ф. Ратцель визначав кордон як периферійний орган держави, що слугує свідченням його зростання, сили і слабості та змін у цьому організмі [3, 413], а К. Хаусхофер пропонував дефініцію кордону як «периферійного органу» держави, подібного до шкіри — життєвої форми, закритої на ключ, «позначеної на всьому протязі» і відчуваючої напругу, але живучої власним повнокровним життям, захисного покриву, що складається з життєвих форм, наповнених єдиною життєвою волею» [4, 28].

Високе значення кордону, його цілісності і недоторканності спричиняє видання відповідних правових норм: для забезпечення положення ч. 3 ст. 2 Конституції України про цілісність і недоторканність території України в межах існуючого кордону прийнятий Закон України «Про державний кордон», введені відповідні норми в Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші законодавчі акти. Так, відповідальність за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону [5, 85–90] передбачена адміністративним (ст. 204-1 КУоАП [6]) і кримінальним (ст. 331 КК України [7]) законодавством. Крім того, існує поняття митного кордону України, правове регулювання якого здійснюється на підставі Митного кодексу України [8].

Потрібно зазначити, що поява таких норм у стародавності та у середньовіччя було немислимо з двох причин: по-перше, тому що територія була об'єктом *dominium*'а, а не *imperium*'а, тобто пов'язувалася більше із власністю, ніж з публічною владою; по-друге, тому що не існувало усталених держав-націй, національної ідентичності й інших факторів, які, властиво, й зробили можливими порівняння кордонів зі шкірою. Звідси, незаконне перетинання кордону: 1) є порушенням прерогативи держави визначати порядок перетинання власного кордону, визначати категорії осіб, поява яких на її території, або виїзд яких за його межі були б небажані; 2) для держави-націй проникнення на її терито-

рію якихось осіб попри її згоди може бути порівняне із попаданням у живий організм якихось чужорідних елементів.

Можливість двохаспектного розгляду проблеми державних кордонів — через категорії традиційного державознавства і геополітики — дозволяє об'єднати два цих підходи, тим більше, що в сучасній науці сформувалася міждисциплінарна галузь знань, що одержала назву лімології.

При геополітичному підході в питаннях організації держави важливе значення має використання розробок географічної лімології, або науки про кордони (від лат. *limes* — границя), у якій вироблено чотири теоретичних підходи при вивченні кордонів.

Перший підхід — історико-картографічний, котрий ґрунтується на:

- а) принципі історизму при вивченні кордону в просторі і часі;
- б) зв'язку державного устрою, політичного режиму і зовнішньополітичної орієнтації держави з функціями кордону;
- в) зв'язку режиму й функції кордону зі співвідношенням економічної, політичної й військової потуги сусідніх країн;
- г) недосяжність «природних кордонів», тобто збігу між державними, природними й етнічними кордонами;

д) ретельне мапування з обох сторін розмежувальної лінії між державами.

Другий підхід — класифікаційний, котрий пов'язаний із класифікацією кордонів за наступними ознаками:

- а) морфологічному — геометричні, звивисті, прямі, астрономічні й т.д.;
- б) природному — оро- і гідрографічні та ін.;
- в) походженню, історії і тривалості існування;
- г) історичними умовами і послідовністю виникнення (післявоєнні, колоніальні, спірні й т.д.);
- д) функціями (бар'єрні, фільтруючі, контактні, а також відбиття, регулювання, відділення й зіставлення).

Третій підхід — функціональний, коли місце розташування кордону сприймається як даність і визначається його проникність в обидва боки і наслідки існування як бар'єра між прилеглими районами, а також взаємодії між країнами, що мають спільний кордон.

Четвертий підхід — географо-політологічний, пов'язаний з визначенням впливу кордонів і їхньої стабільності на стан міжнародних відносин [9, 301–313].

Відомі в лімології підходи фактично пояснювали феномен державних кордонів політичними факторами, трактуючи їх як дзеркало військової, економічної й іншої потуги сусідніх держав. При цьому самі ці держави розглядалися як незмінні даності, як «природні» регіони, що становлять цілісний організм. Сутність і політика держав, так само як і ієрархічні відносини між ними на глобальному й макрорегіональному рівнях, майже зовсім не приймалися до уваги. Практично ніколи державні й внутрішні політичні й адміністративні кордони, а також культурні рубежі не розглядалися як єдина система, що відповідала б усталеному поділу досліджень зовнішньої і внутрішньої політики [10, 300].

Ще в 80-х роках ХХ сторіччя стало ясно, що географічне вивчення кордонів має потребу у свіжих теоретичних підходах і оновленні. Великого імпульсу цій традиційній галузі політичної географії додали роботи фінського географа А. Пааси, присвячені границі між Росією (СРСР) і Фінляндією [11]. А. Пааси виходив з гіпотези про те, що значення кордону для життя людей не можна зрозуміти без аналізу його ролі в суспільній свідомості, у людській «територіальності», самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). Роботи А. Пааси, у свою чергу, послужили основою для нової теорії політичних кордонів, що органічно вписалася в загальну теорію світових систем.

Ця теорія опирається на «послябартівську» культурну антропологію і етнологію, а в політології — насамперед на роботи Б. Андерсона [12] та інші дослідження націоналізму і його ролі в державному будівництві.

Серед принципів нового підходу до вивчення кордонів: 1) ідея неможливості вивчення кордонів тільки на рівні однієї країни; 2) ідея неможливості вивчення кордонів у відриві від проблем ідентичності-самоідентифікації людини з певною соціальною або територіальною групою, насамперед етнічною.

Перший принцип випливає з того, що в умовах сучасного світу є важливим місце кордону у всій системі світових кордонів, що визначає практику прикордонної діяльності. Функції кордону, його значення для країни можуть бути зрозумілі тільки при аналізі на декількох просторових рівнях — від глобального або макрорегіонального до локального — відповідно до світосистемної теорії, розвиненої І. Валлерстайном і П. Тейлором [10, 300].

Процеси регіоналізації та утворення інтегративних організацій, що володіють наднаціональним правом (Європейський Союз, Латиноамериканська асоціація інтеграції, Шанхайська організація співробітництва та ін.), порушують питання про пробудження регіональної самосвідомості, що буде значно відрізнятися від самосвідомості національної. Такі процеси припускають трансформацію ролі кордонів: одні з них (зовнішні) отримують додаткові ступені захисту, інші (внутрішні) стають прозорими. Так, Шенгенський кодекс 2006 р. уже в преамбулі містить вказівку на розходження правового статусу внутрішніх («Вживання заходів відповідно до пункту 1 статті 62 Договору, покликаних забезпечити відсутність будь-якого контролю за людьми при перетинанні ними внутрішніх кордонів є складовою частиною мети Союзу по формуванню простору без внутрішніх кордонів» [13]) і зовнішніх («створення простору вільного пересування осіб повинне супроводжуватися іншими заходами. До числа таких заходів відноситься загальна політика з питань перетинання зовнішніх кордонів, передбачена в пункті 2 статті 62 Договору» [13]) кордонів. Уявлення про кордони держави і їхню еволюцію пов'язані із трьома існуючими поглядами на співвідношення держави і нації.

Перший підхід — примордіалістський (прогресивістський), для якого характерним є розгляд держави у якості засобу і місця реалізації права етносу (нації) на самовизначення. Цей погляд на етнос і державу служить концепції держави-нації (національно однорідної держави).

Другий підхід — структуралістський (геополітичний), відповідно до якого держава виступає як вмістище (контейнер) влади і вона в умовах глобалізації прагне взяти під свій контроль зовнішні фактори, що впливають на неї, для чого має потребу в зміцненні лояльності своїх громадян.

Третій підхід — неоліберальний, котрий пов'язаний з уявленнями про вузькість кордонів держави в порівнянні із широтою проблем, які неможливо вирішити окремо від інших держав [14].

У сучасних дослідженнях кордони аналізуються на трьох рівнях: глобальному, державному (національним) і локальному [9, 318]. Варто підкреслити, що на глобальному рівні мова йде про формування транснаціональних потоків і підрив державних кордонів, які стають прозорими. Більше того, поширюються ідеї стирання державних кордонів як «шрамів історії».

Разом з тим, на рівні держави, від держави і націй залежить питання про кордони: так, прихильники прогресивістського підходу розглядають державу як засіб і місце реалізації одного з основних прав людини — права на самовизначення. Цей підхід є основою концепції нації-держави. У нинішніх умовах нація-держава являє собою політичну, територіальну одиницю із чіткими, визнаними міжнародним співтовариством кордонами, у межах яких населення має певну політичну ідентичність, сформовану, як правило, націоналістично налаштованими політичними елітами.

Однією із визначальних умов формування політичної ідентичності виступає використання загальної мови. Крім того, держава виробляє свою іконографію, тобто систему символів, образів, національних свят, публічних церемоній, парадів і т.п., що допомагає консолідувати нації і виразити відмінність свого населення від того, котре перебуває за межами державного кордону [9, 323].

У зв'язку із процесами глобалізації контактна функція кордонів активізується, тому головною проблемою стає не локалізація лінії кордону, її демаркація і делімітація, а функціональне призначення.

Активізацію контактної функції кордонів визначила, на думку В. А. Колосова, поява чотирьох основних типів кордонів: такі, що відчужують, напівпроникні, з'єднуючі та інтеграційні. Кордони, що відчужують, існують в умовах протистояння держав, ізоляціонізму, територіальних суперечок і претензій. У сучасному світі домінують напівпроникні кордони, які обмежують взаємодію, використовуючи, насамперед, державний рівень вирішення спірних питань. З'єднуючі границі існують в умовах стабільних і різноманітних союзницьких відносин, формування довгострокових зв'язків (Північна Америка) [9, 365–367].

Інтеграційні границі складні в умовах реалізації процесу інтеграції в різних сферах життя держав і передачі більшої частини компетенції на інтеграційний рівень (Європейський Союз).

Тим часом державні кордони продовжують зберігати своє значення мембран, які регулюють обмін між етнічною або державною територією і навколишнім середовищем, без чого території загрожує хаос і ентропія людських і матеріальних ресурсів [9, 320].

Як зазначають фахівці з політичної географії, культурні кордони між тери-

торіальними утвореннями де-факто можуть збігатися із сучасними державними кордонами і кордонами між економічними, військово-політичними блоками, критичними кордонами, а можуть не збігатися й проходити через території різних держав. Найчастіше культурні кордони перетворюються в кордони де-юре. У свою чергу, так звані «розжалувані» кордони держав не зникають зовсім, а зберігаються в культурному й політичному ландшафті. Крім того, такі кордони за певних обставин можуть знову знаходити офіційний статус політико-адміністративних або навіть державних [9, 331–334].

Як яскравий приклад такого зв'язку між кордонами вважається Україна, де ріка Збруч багато років служила кордоном між Російською й Австро-Угорською імперіями. У радянський час цей кордон був перетворений у адміністративний, що відокремлює Тернопільську область від Хмельницької. Разом з тим це не тільки адміністративний рубіж, а яскраво виражена культурна грань між районами України — Подолом і Галичиною. Досить переміститися через ріку Збруч, щоб побачити різноманітні культурні розходження: від характеру будов і церковних храмів, до їхнього розташування на місцевості у вигляді містечок на Галичині і українських хат на Подолі [9, 334–335].

З зазначеною своєрідністю культурних кордонів пов'язана самоідентифікація людини з певною територією. При цьому територіальна ідентичність людини здійснюється на різних рівнях, оскільки людина є громадянином певної держави, проживає в одному з регіонів і є жителем якогось поселення або місцевості. Різні рівні цієї територіальної ідентичності людини мають різне значення за певних умов. І якщо місцева ідентичність підсилюється за рахунок загальнонаціональної, те це може загрожувати територіальній цілісності держави. Таким чином, головні види територіальної ідентичності — етнічна і національна (державна) можуть бути в гармонії, а можуть бути в конфлікті, що може призвести до зміни політичних кордонів.

За визначенням фахівців з міжнародного права, державні кордони — це дійсні або умовні лінії, які відповідають конфігурації території держави і відокремлюють її від території інших держав, а також від території з міжнародним режимом (відкритого моря, повітряного простору над ним, космічного простору) [15, 356].

Класифікація кордонів здійснюється по різних підставах:

– за своєю природою кордони розділяються на природні (орографічні), тобто встановлені по рельєфі місцевості; геометричні, які проведені по місцевості від однієї точки до іншої (особливий їхній різновид — астрономічні); комбіновані як поєднуючі природні і геометричні кордони;

– по складових елементах території розрізняють сухопутні кордони, що розділяють сушу між двома державами; річкову, що поділяють ріку між державами; морські, тобто обмежуючі територіальне море встановлюючи бокові обмеження територіальних вод інших держав; повітряні, які є умовною площею, поставленою перпендикулярно до земної поверхні по сухопутному і водному кордонах [15, 356–357].

Існують державні кордони, які збігаються із просторовими, етнічними, культурними й лінгвістичними рубежами, що визначає їх бар'єрний і конфліктний

характер. Такі кордони іменують фронтальними. Особливий вид кордонів між макрорегіонами складається тоді, коли великі держави прагнуть захистити свої дійсні або уявні кордони за межами своєї державної території. К. Боулдингом ці кордони названі критичними кордонами [9, 328].

Залежно від характеру взаємодії держав розрізняють два типи кордонів — з екстенсивною й інтенсивною взаємодією. Перший тип включає глухі кордони, що проходять по природних бар'єрах; глухі без ясно вираженого природного бар'єра, що розділяють маловикористовувані території і асиметричні або напівглухі, що мають у прикордонній смузі одиночний населений пункт. Другий тип включає кордони з підвищеною локальною взаємодією, коли по обидва боки кордону перебувають населені пункти; кордони, що перетинають єдину смугу сільського розселення з наявністю прикордонного переходу; кордони, які перетинають єдину міську систему розселення з багатьма дорогами, що проходять через кордон, у тому числі транзитними [9, 355].

Уявляється, що подальші дослідження території держави й у цілому просторового буття держави повинні використовувати напрацювання географічної лімології, для того, щоб вийти до більш глибокого аналізу особливостей розвитку сучасних державних кордонів України в умовах глобалізації, регіоналізації і наростаючої міграції в сучасному світі й, зокрема, стосовно України, з врахуванням існуючих різновидів територіальної ідентифікації.

Література

1. Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2. — Ст. 1.
2. Бабурип С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. — 480 с.
3. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: Хрестоматия: В 4 т. Т. 1. Исследования / МГИМО МИД России, Рос. ассоц. междунар. исслед., АНО «ИПО-Центр (Информация. Наука. Образование.)». — 2002. — 544 с.
4. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. — М.: Мысль, 2001. — 426 с.
5. Вапгышев А. Ответственность за незаконное пересечение или попытку пересечения государственной границы Украины // Юридичний радник. — 2007. — № 1 (15). — С. 85–90.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — Дод. до № 51. — Ст. 1122.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
8. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 38–39. — Ст. 288.
9. Колосов В. А., Мироненко П. С. Геополитика и политическая география. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 479 с.
10. Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России / Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голупова. — М.; Волгоград: ЦОФМО, 2002. — 572 с.
11. Paasi A. Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border. — Chichester: John Wiley, 1996.
12. Апдерсеп Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
13. Регламент (ЕС) № 562/2006 Европейского Парламента и Совета от 15 марта 2006 г., устанавливающий Кодекс Сообщества о режиме пересечения людьми границ (Шенгенский кодекс о границах).
14. Колосов В. А. Теоретическая лимология: новые подходы // www.intertrends.ru/three/004.htm.
15. Міжнародне право: Основні галузі / За ред. В. Г. Буткевича. — К.: Либідь, 2004. — 816 с.